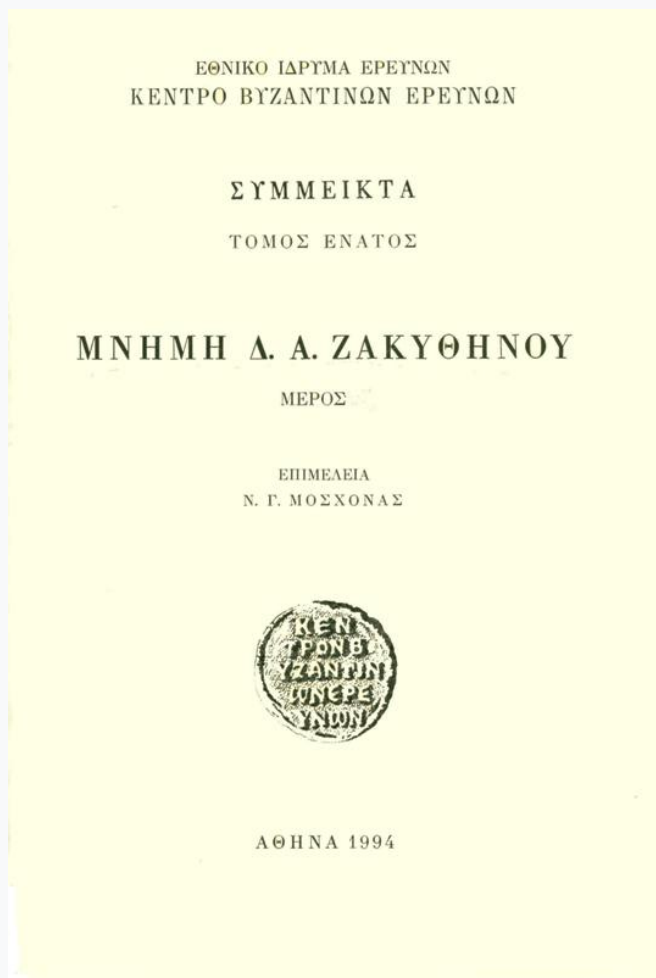


Byzantina Symmeikta

Vol 9 (1994)

SYMMEIKTA: IN MEMORIAM OF D.A. ZAKYTHINOS 9A



Μεσοβυζαντινά γλυπτά από το Κάστρο του Πλαταμώνα

Κάτια ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

doi: [10.12681/byzsym.776](https://doi.org/10.12681/byzsym.776)

Copyright © 2014, Κάτια ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

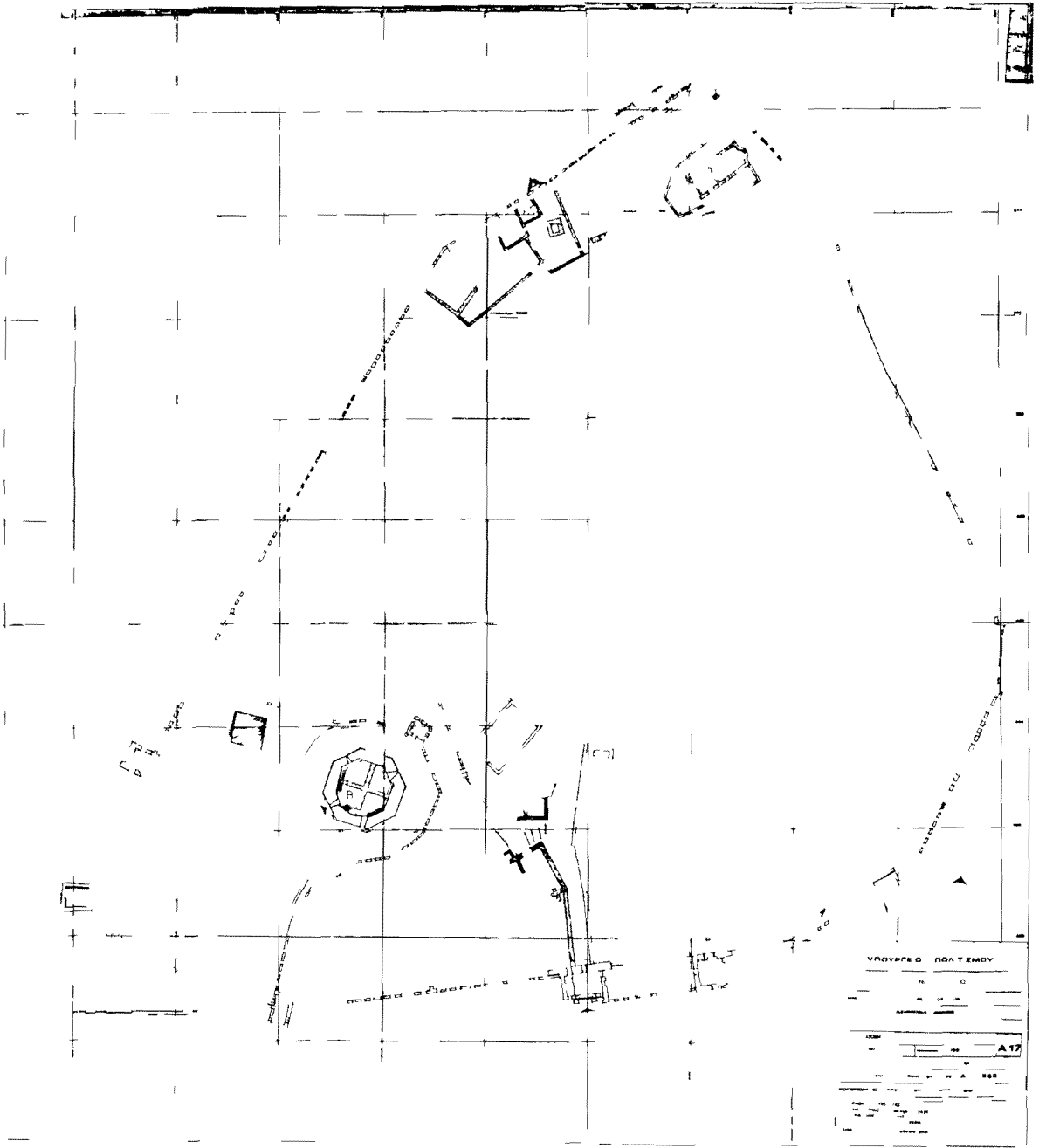
ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ Κ. (1994). Μεσοβυζαντινά γλυπτά από το Κάστρο του Πλαταμώνα. *Byzantina Symmeikta*, 9, 331–368. <https://doi.org/10.12681/byzsym.776>

Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΠΛΑΤΑΜΩΝΑ

Το Κάστρο του Πλαταμώνα¹, ένα από τα ωραιότερα και καλύτερα διατηρημένα στον ελληνικό χώρο, βρίσκεται στις νοτιοανατολικές υπώρειες του Ολύμπου, σ' ένα λόφο δίπλα στη θάλασσα που δεσπόζει και ελέγχει τον συντομώτερο δρόμο από τη Θεσσαλία στη Μακεδονία. Πρόκειται για το, καλοδιατηρημένο σε γενικές γραμμές, τείχος μικρής πόλης που έχει ακανόνιστο πολυγωνικό σχήμα και οχυρώνει την κορυφή του λόφου (εικ. 1). Το τείχος αυτό κατά διαστήματα ενισχύεται από τρίπλευρους πύργους και το ύψος του σε πολλά σημεία φθάνει τα 9,5 μ. Εσωτερικά, το Κάστρο διαιρείται, από τείχος πάλι, σε δύο άνισα μέρη. Το μικρότερο, που καταλαμβάνει την νοτιοδυτική πλευρά του, έχει επίσης πολυγωνικό σχήμα και πρέπει να αποτελούσε την Ακρόπολη, που ενισχύεται από χωριστά τειχισμένο ακροπύργιο, πολυγωνικό δηλαδή πύργο ύψους 16 μ. που πρέπει να αποτελούσε και το ύστατο καταφύγιο σε περίπτωση καταλήψεως της πόλης. Η μοναδική πύλη του Κάστρου βρίσκεται στην ΝΔ πλευρά του λόφου και είναι οχυρωμένη με πύργο. Μικρή πύλη στην Α πλευρά οδηγεί και στον χώρο της Ακρόπολης, ενώ οι ανασκαφές του 1993 αποκάλυψαν κάτω από σωρούς χωμάτων, στη θέση του σχεδόν ακέραιο το λίθινο περίθυρο της πύλης του τείχους του ακροπυργίου. Κτίσματα στο εσωτερικό

1. Για την ιστορία του Κάστρου και της περιοχής του βλ. ΑΠ. ΒΑΚΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο τεκές του Χασάν Μπαμπά*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 21 κ.ε. όπου μνημονεύονται τόσο οι σχετικές πηγές όσο και οι ξένοι περιηγητές, που αναφέρονται σ' αυτό. Πρβλ επίσης Α1 25 (1970), *Χρονικά* σελ. 412-413 όπου αναφέρονται στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες της αρχαιολογικής υπηρεσίας στο Κάστρο.



1. ΚΑΤΕΓΓΡΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΤΥΠΟΤΑ

του κάστρου δεν ήταν ορατά², εκτός από μερικούς λιθοσωρούς καλυμένους από την πλούσια, άγρια βλάστηση. Έτσι το 1989 με την δοκιμαστική ανασκαφική τομή στην ΒΑ πλευρά του Κάστρου, σχεδόν σ' επαφή με το τείχος και μεταξύ δύο εσωτερικών πύργων του 19ου αιώνα, ήρθε για πρώτη φορά³ στο φως ένα από τα κτίρια στο εσωτερικό του Κάστρου. Πρόκειται για χριστιανικό ναό (εικ. 2) τον πρώτο από τους επτά που σύμφωνα με την παράδοση⁴ υπήρχαν στο εσωτερικό του Κάστρου. Επειδή το 1990 επαναλήφθηκαν συστηματικά οι εργασίες αναστήλωσης και στερέωσης του τείχους και των πύργων του Κάστρου⁵ και συνοδεύτηκαν από ανασκαφικές έρευνες, καθώς και εργασίες διαμορφώσεως του χώρου, ελπίζουμε ότι θα γίνει δυνατό να διαφωτισθούν οι πρώτες περιόδους της ιστορίας του Κάστρου, για τις οποίες οι πηγές σιωπούν⁶. Αυτό άλλωστε αποδεικνύει και το υλικό που παρουσιάζω σ' αυτό το άρθρο.

Στην πρώτη ανασκαφική περίοδο το 1989⁷ εντοπίστηκε το ιερό

2. Από την μνημειακή πύλη του Κάστρου παλαιό λιθόστρωτο πλαισιωμένο από τοίχους με αργολιθοδομή, που μοιάζουν αναλημματικοί, οδηγεί ανηφορίζοντας προς το μονόχωρο ναίσκο της Αγ. Παρασκευής. Πρόκειται για νέο ναίσκο που χτίστηκε στη θέση τζαμιού το οποίο ίδρυσαν στις αρχές του 19ου αιώνα οι Τούρκοι. Σύμφωνα μάλιστα με την παράδοση το τζαμί χτίστηκε στη θέση χριστιανικού ναού. Η παράδοση όμως αυτή δεν επιβεβαιώθηκε από τις ανασκαφικές έρευνες του 1993 που διεξήχθησαν ανατολικά του ναΐσκου. Ο ναΐσκος αυτός υπήρξε μέχρι το 1989 το μόνο κτίσμα μέσα στο Κάστρο πλην των πύργων.

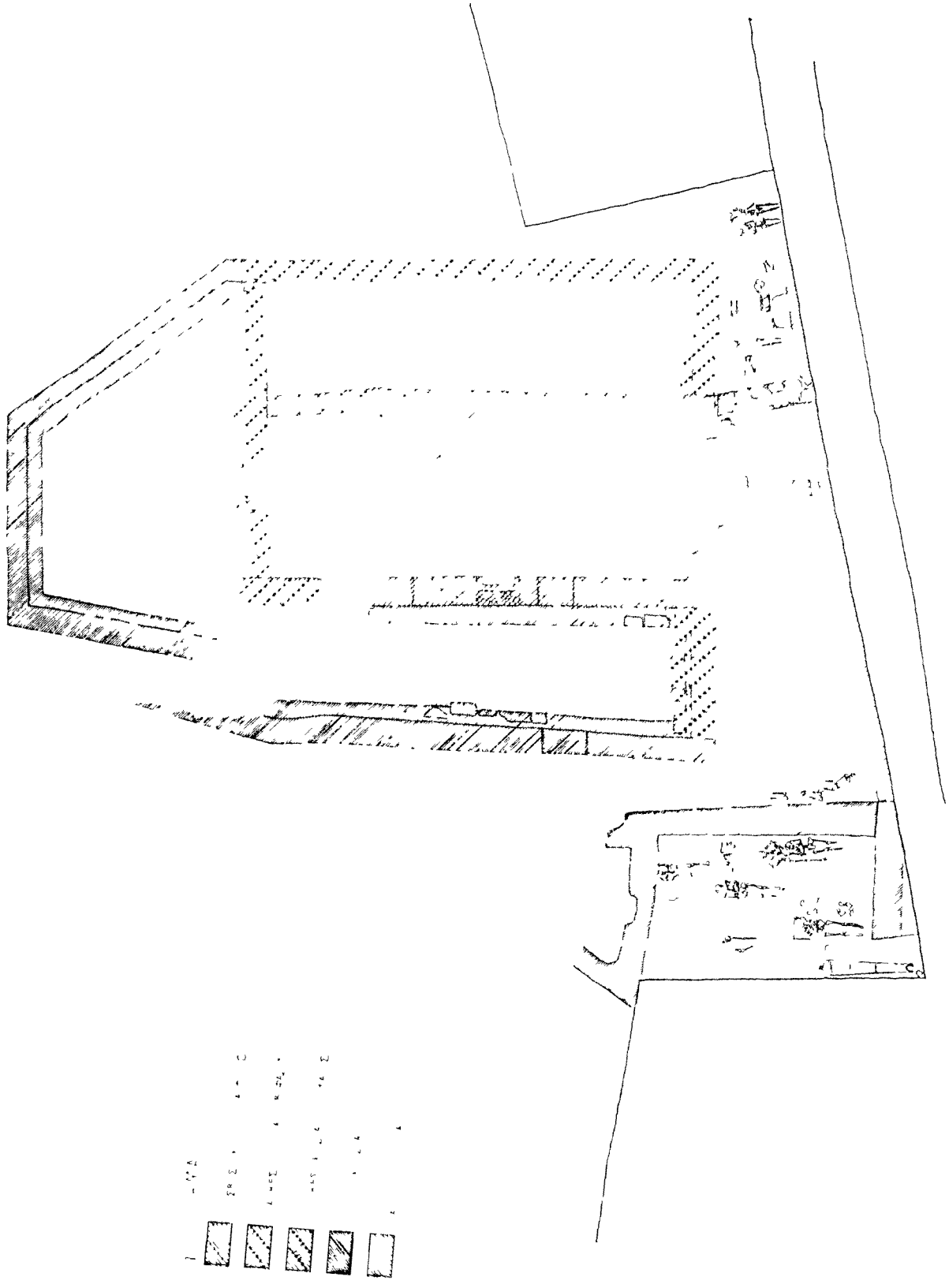
3. Ανασκαφική έρευνα έγινε και κατά την διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών στην κυρία πύλη του Κάστρου βλ. *ΑΑ* 29 (1973-4): *Χρονικά*, σελ. 764-7 στην οποία εντοπίστηκαν αποθηκευτικοί χώροι.

4. Τις παραδόσεις αυτές διαφυλάτουν οι κάτοικοι του χωριού Νέος Παντελεήμων, που μέχρι το 1968 κατοικούσαν στο ορεινό (700 μ.) χωριό Παντελεήμων, στις πλαγιές του Κάτω Ολύμπου, απέναντι από το Κάστρο. Οι ίδιοι πιστεύουν ότι είναι απόγονοι των κατοίκων του Κάστρου, το οποίο εγκατέλειψαν για να καταφύγουν στον Όλυμπο στα δύσκολα χρόνια των αρχών του 19ου αιώνα, όταν ο οικισμός του Κάστρου ερημώθηκε από επιδημία.

5. Αναστηλωτικές εργασίες είχαν αναληφθεί και τα έτη 1968-70 και 1973-74· βλ. υποσ. 1. Οι αναστηλωτικές εργασίες επαναλήφθηκαν το 1990, διήρκησαν μέχρι το 1993 και είχαν ενταχθεί σε πρόγραμμα χρηματοδοτούμενο και από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

6. Για πρώτη φορά μνεία του ονόματος του Πλαταμώνο γίνεται σε χρυσόβουλο του Αλεξίου Γ' το 1198, και αναφέρεται ως «επίσκεψις Πλαταμώνος». Αφορά προνόμια που παραχωρούνται στους Βενετούς· βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα Κάστρα*, ό.π. 24, πρβλ. και Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 283.

7. Η επιλογή του χώρου της δοκιμαστικής ανασκαφικής τομής έγινε με υπόδειξη των κατοίκων του χωριού Παντελεήμων, διότι στο σημείο αυτό, είχαν γίνει παλιότερα λαθρανασκαφές αλλά και επειδή συνήθιζε παλιότερα παπάς του χωριού να κάνει στο σημείο αυτό τρισάγιο.



2. Κάτοψη του μεταβυζαντινού ναού μέσα στο Κάστρο του Πλαταμώνα

με τρίπλευρη αψίδα και μικρό μέρος των τοιχών ναού, ιδίως της νότιας πλευράς του⁸. Ο ναός αυτός ήταν κατάγραφος, όπως φανερώνουν οι *in situ* τοιχογραφίες στο κάτω μέρος των τοίχων που έχουν σωθεί. Σε μερικά μάλιστα σημεία, διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιών από τα οποία το νεώτερο πρέπει να ανήκει στον 16ο αιώνα.

Στο κτίσιμο του ναού αυτού διαπιστώθηκε ότι έχει χρησιμοποιηθεί υλικό από παλαιότερα κτίρια. Αναφέρομαι κυρίως σε πλίνθους (30×30 εκ.) που χρησιμοποιήθηκαν για την επικάλυψη μέρους του πλακόστρωτου δαπέδου του κυρίως ναού, οι οποίοι φέρουν «σημεία» στην εξωτερική τους επιφάνεια, όπως κλαδιά ή κοσμήματα γεωμετρικά, αλλά κυρίως στα αρχιτεκτονικά γλυπτά⁹. Όπως διαπιστώσαμε και στην δεύτερη ανασκαφική περίοδο (1990) οπότε ανασκάψαμε ολόκληρο το ναό και το νάρθηκά του¹⁰, τα γλυπτά αυτά χρησιμοποιήθηκαν τόσο ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή των τοίχων, όσο και ως επίστρωση του δαπέδου και του έδρανου στον βόρειο τοίχο του ναού. Πρόκειται για μεγάλα θραύσματα κορμών από αράβδωτους μονολιθικούς κίονες, κιονόκρανο, πλάκες θωρακίων, θραύσματα μαρμάρινης λεκάνης κ.ά. Θραύσματα κίωνων *in situ* βρέθηκαν στη βόρεια πλευρά του ανατολικού τοίχου του ναού, στο έδρανο που σχηματίζεται εμπρός και σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους και στο δάπεδο του ναού κοντά στο ανατολικό άκρο του διαχωριστικού τοίχου. Ένας ακόμη κορμός αράβδωτου κίονος, χρησίμευε ως στήριγμα της Αγ. Τράπεζας κατά την τελευταία οικοδομική φάση του ναού, αλλά εξορύχθηκε κατά τη διάρκεια λαθρανασκαφής που επιχειρήθηκε στο σημείο αυτό πριν από περίπου 20 χρόνια. Οι κίονες αυτοί, που είναι διαφορε-

8. Βλ. σχετικά Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, «Πρώτες ανασκαφικές έρευνες μέσα στο Κάστρο του Πλαταμώνα (1989)», *ΔΕΜΘ* 3 (1989), σελ. 167.

9. Βλ. σχετικά ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, *ό.π.*, σελ. 167-169.

10. Τα αποτελέσματα της δεύτερης ανασκαφικής περιόδου (1990) ανακοινώθηκαν στο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1991 καθώς και στο Επιστημονικό Συνέδριο *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια*, Κατερίνη 25-28 Νοεμβρίου 1993, τα Πρακτικά του οποίου είναι υπό εκτύπωση.



3. Θραύσμα τράπεζας προσφρών, από τον ναό του Κόστρου του Πλαταιμόνα.

τικών διαστάσεων και που πρέπει να ανήκαν σε κιονοστοιχίες κυρίως ναού και γυναικωνίτη και πιθανώς σε κιβώριο Αγ. Τράπεζας ή τάφου, δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια. Το ίδιο ισχύει και για τη βάση κίονος που βρέθηκε σπασμένη σε δύο κομμάτια ανάμεσα σε πεσμένα χώματα του νότιου διαχωριστικού τοίχου. Δύσκολο να χρονολογηθεί με ασφάλεια είναι και το θραύσμα, τετράγωνης τράπεζας προσφορών, (εικ. 3) με λεία επιφάνεια και ελαφρά έξεργο πλαίσιο, διαστάσεων 76 × 76 εκ., της οποίας η πίσω πλευρά είναι άπεργη αλλά διατηρεί ελαφρές βαθύνσεις, διαφορετικού σχήματος που δηλώνουν την θέση και την μορφή των ποδιών της (εικ. 4). Τράπεζες αυτού του τύπου είναι γνωστές από την παλαιοχριστιανική περίοδο¹¹, αλλά χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα και στους βυζαντινούς χρόνους, κάποτε σε δεύτερη χρήση. Η θέση που βρέθηκε το θραύσμα αυτό, δείχνει ότι το είχαν χρησιμοποιήσει για την πλακόστρωση της άνω επιφάνειας του εδράνου του νότιου διαμερίσματος του ναού. Τα γλυπτά όμως αυτά, που είναι πιθανό να ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο δεν δίνουν στοιχεία ασφαλούς χρονολόγησης ή αρχικής τους προέλευσης¹².

Θα παρουσιάσουμε όμως τρία γλυπτά των οποίων η διακόσμηση επιτρέπει να τοποθετηθούν στην περίοδο της Μακεδονικής Δυναστείας και ειδικότερα στον 10ο ή στις αρχές του 11ου αιώνα και που μπορούν να συνδεθούν με την ύπαρξη ναΐσκου αυτής της περιόδου, τα θεμέλια του οποίου έχουν εντοπισθεί στην τέταρτη ανασκαφική περίοδο¹³. Πρόκειται για δύο πλάκες μαρμάρινες και 48 θραύσματα μαρμάρινης φυάλης. Η μία από τις πλάκες (εικ. 5) βρέθηκε πεσμένη μπροστά από κτιστό έδρανο, μήκους 3 μ. και πλάτους 0,50 μ. του οποίου η κάθετη όψη ήταν διακοσμημένη με τοιχογραφίες. Η πάνω επιφάνειά του έφερε ίχνη κονιάματος και πρέ-

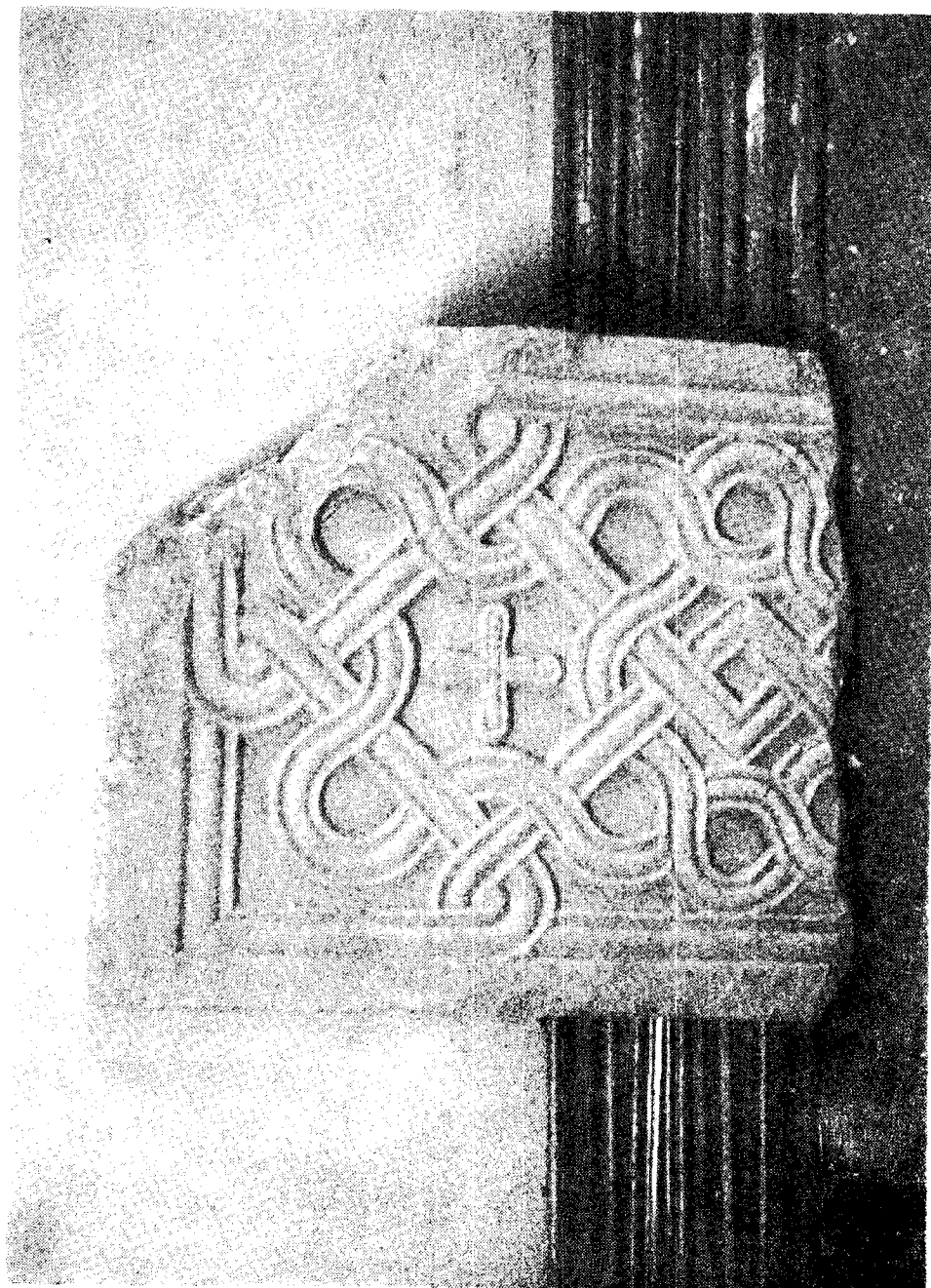
11. Βλ. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Πλαξ τραπέζης χριστιανικής», *ΑΕ* 1914, σελ. 70-84 και 260-264.— Ε. MICHON, *Rebords de bassin chrétiens ornés de reliefs*, Παρίσι 1916.

12. Τα άφθονα παλαιοχριστιανικά όστρακα που εντοπίστηκαν στα διαταραγμένα στρωματογραφικώς χώματα, επιβεβαιώνουν παλαιοχριστιανική φάση στο χώρο του Κάστρου.

13. Βλ. Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, «Νέα στοιχεία για το Κάστρο του Πλαταμώνα», Πρακτικά Συνεδρίου *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια*, Κατερίνη 25-28 Νοεμβρίου 1993, υπό εκτύπωση.



Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ



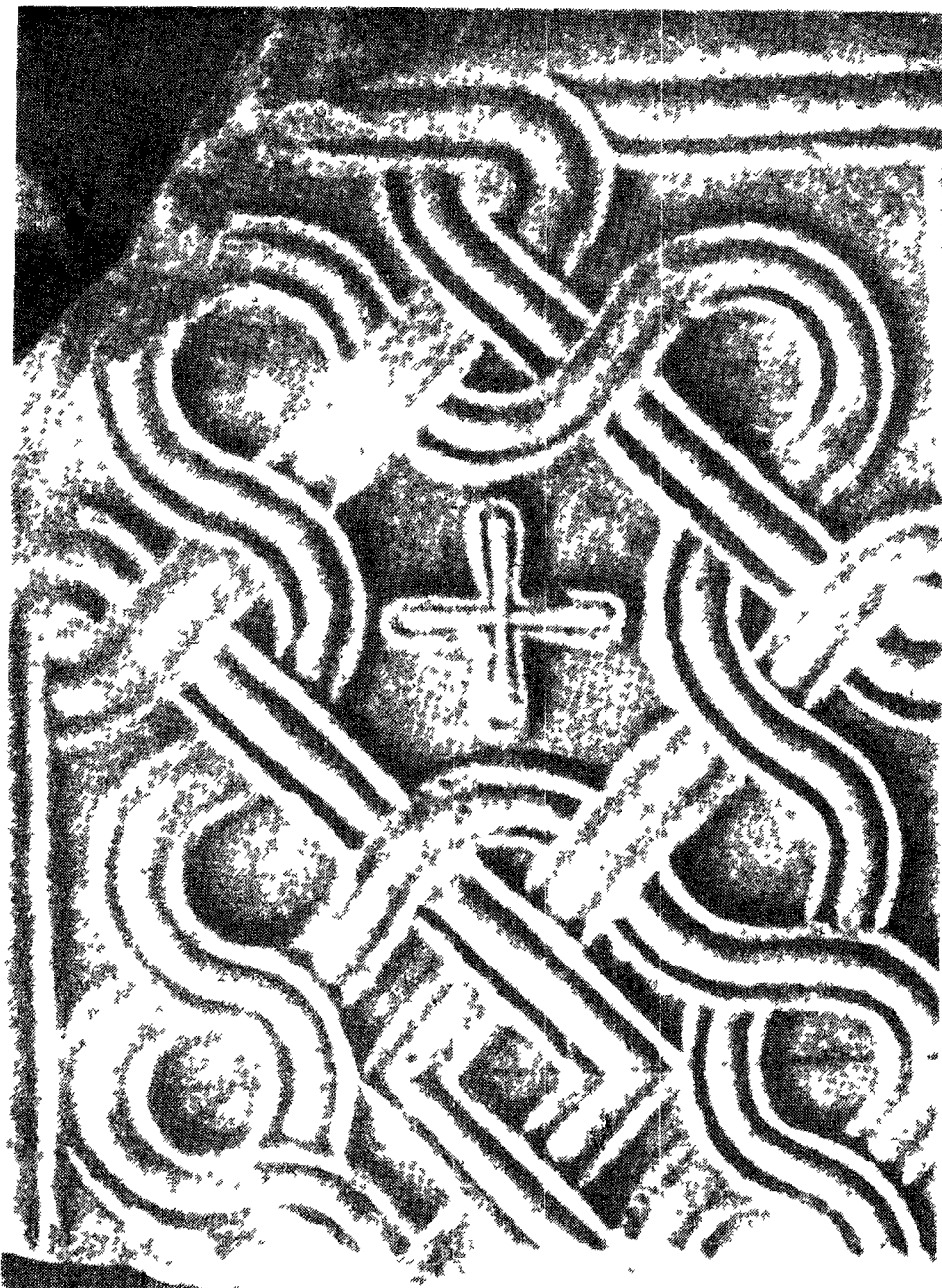
5. Πλάκα πιθανώς σαρκοφάγου, από το Κάστρο του Πλαταμώνα (τέλος 10ου αρχές 11ου αι.).

πει να την κάλυπταν πλάκες, μια από τις οποίες ήταν και η μαρμάρινη που παρουσιάζουμε. Έχει σωζόμενες διαστάσεις $0,57 \times 0,52 \times 0,65$ μ. και της λείπει το $1/3$ περίπου (εικ. 6). Πλατιά τριμερής ταινία είναι το κυριώτερο στοιχείο του διακοσμητικού της θέματος. Η ταινία αυτή σχημάτιζε έξη ορθογώνια τρίγωνα, από τα οποία σώζονται τα τέσσερα, που αλληλοσυμπλεκόμενα, οριοθετούν το διακοσμητικό θέμα, ενώ παράλληλα σχηματίζουν δύο ρόμβους, που ο καθένας τους περικλείει μικρό ισοσκελή σταυρό. Ανάμεσά τους ελίσσεται κυματιστά μια άλλη τριμερής ταινία ολοκληρώνοντας την πλαισίωση των σταυρών. Η ανάγλυφη αυτή πλάκα θα μπορούσε να θεωρηθεί θωράκιο, μια και οι διαστάσεις της —συμπληρωμένη έχει διαστάσεις $1,02 \times 0,52$ μ.— το επιτρέπουν. Ο οριζόντιος όμως άξονας του διακοσμητικού θέματος μας κάνει να μην αποκλείουμε την περίπτωση να πρόκειται για πλάκα στενής πλευράς συναρμοσμένης σαρκοφάγου, ανάλογης με αυτή του Αγ. Αθανασίου στην Μεγίστη Λαύρα του Αγ. Όρους¹⁴, της οποίας οι διαστάσεις είναι $1,05 \times 0,50$ μ. Άλλωστε το θέμα χρησιμοποιείται σε σαρκοφάγους όπως η μακρά πλευρά ψευδοσαρκοφάγου στο Μπεζεστένι Σερρών που ο Παζαράς τοποθετεί στον 11ο αιώνα¹⁵. Στο γλυπτό αυτό, ανάλογη τριμερής ταινία σχηματίζει τριγωνόσχημα συνεχόμενα κοσμήματα που συμπλεκόμενα δημιουργούν σφαιρικούς τροχούς, ο μεσαίος των οποίων περικλείει ισοσκελή σταυρό ανάλογο με της σαρκοφάγου του Πλαταμώνα. Άλλωστε ο μικρός σταυρός της πλάκας του Πλαταμώνα, που αποδίδεται και αυτός με τριμερή ταινία, έχει παράλληλα σε έργα του 10ου-11ου αιώνα, κυρίως σαρκοφάγους και αρχιτεκτονικά γλυπτά όπως μαρμάρινο θωράκιο στο γυναικωνίτη του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, που τοποθετείται στον 11ο αι.¹⁶, θωράκιο που φυλάσσεται στα Κρατικά Μουσεία του Βερολίνου και τοποθετείται στον 10ο-11ο, προερχόμενο από

14. Βλ. Θ. ΠΑΖΑΡΑ, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 42, αρ. 16.

15. Βλ. ΠΑΖΑΡΑ, *ό π.*, σελ. 32, αρ. 4, πίν. 5α.

16. Βλ. Α. GRABAR, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, τόμ. II, (*XI^e-XIV^e siècle*), Παρίσι 1976, σελ. 75, αρ. 73, πίν. XLVI.



6. Λεπτομέρεια της πλάκας της εις 5

την Μ. Ασία¹⁷, αλλά και σε σαρκοφάγο από τον Αγ. Αχιλλείο στις Πρέσπες, που τοποθετείται¹⁸ στο τέλος του 10ου με τις αρχές του 11ου αιώνα.

Εντοπίσαμε όμως στον Μακεδονικό χώρο δύο γλυπτά των οποίων τόσο το διακοσμητικό θέμα, όσο και η εκτέλεσή του βρίσκονται πλησιέστερα στην πλάκα αυτή του Πλαταμώνα. Το πρώτο είναι (εικ. 7) θωράκιο από την Μητρόπολη των Σερρών που σχεδιάζει το 1904 και το χρησιμοποιεί ο Ορλάνδος στην αναπαράσταση του τέμπλου του ναού (11ος αιώνας)¹⁹. Σ' αυτό τα συμπλεκόμενα τρίγωνα είναι ισοσκελή, συνδέονται με ρόμβο στο κέντρο του οποίου υπάρχει ισοσκελής σταυρός. Το δεύτερο (εικ. 8) είναι επίσης θωράκιο, προέρχεται από τους Αγ. Αναργύρους Καστοριάς²⁰ και παρουσιάζει την ιδιομορφία να είναι διακοσμημένο με δύο τεχνικές σκαλίσματος. Στο ένα μισό, όπου το θέμα είναι αλυσσιδωτός πλοχμός που σχηματίζει δύο διάχωρα τα οποία πλαισιώνουν σταυρό της Μάλτας, ρόδακες και πυροστρόβιλο, το σκάλισμα εμφανίζεταιγωνιώδες, σκληρό, που δημιουργεί έντονες αιχμές και παρουσιάζει αναλογίες με αυτό που απαντά στη σαρκοφάγο του Αγ. 'Αχιλλείου στις Πρέσπες²¹. Η διακόσμηση στο άλλο μισό του θωρακίου παρουσιάζει έντονες αναλογίες τόσο στο διακοσμητικό θέμα όσο και στο σκάλισμα, με την πλάκα του Πλαταμώνα. Τρισχηδείς δηλαδή ταινίες σχηματίζουν δύο διάχωρα, όπου τρίγωνα συμπλεκόμενα περιβάλλουν στο ένα διάχωρο, ροδάκα και στο άλλο, «αετό με ανοιγ-

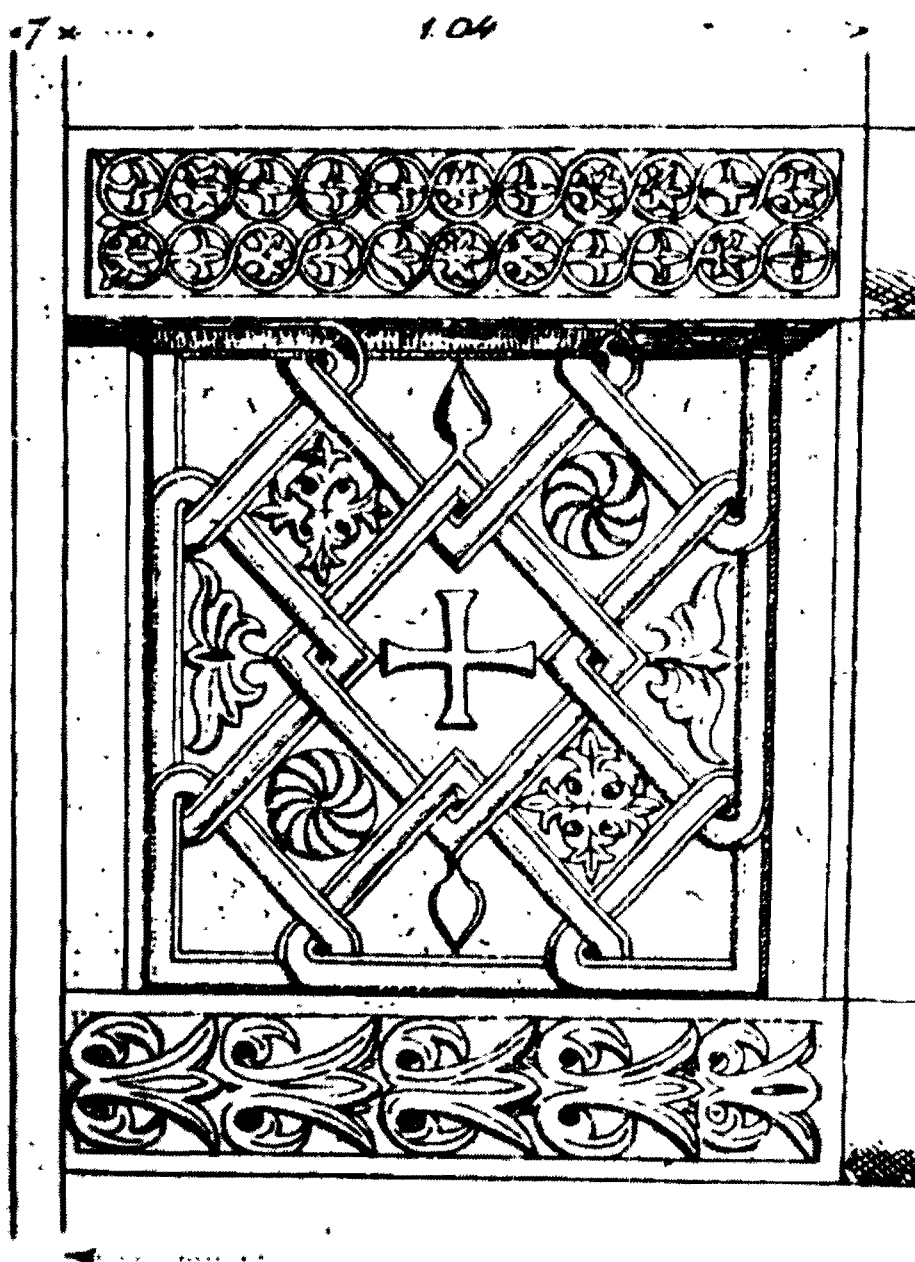
17. Βλ. Α. EFFENBERGER - H. G. SEVERIN, *Das Museum für spätantiken und Byzantinischen Kunst*, Staatlichen Museen zu Berlin, Mainz 1992, σελ. 234-235 (φωτ.) αρ. 139, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία που το τοποθετούσε στον 9ο-10ο αιώνα (WULFF).

18. Βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 40-41, αρ. 14, πίν. 12 όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

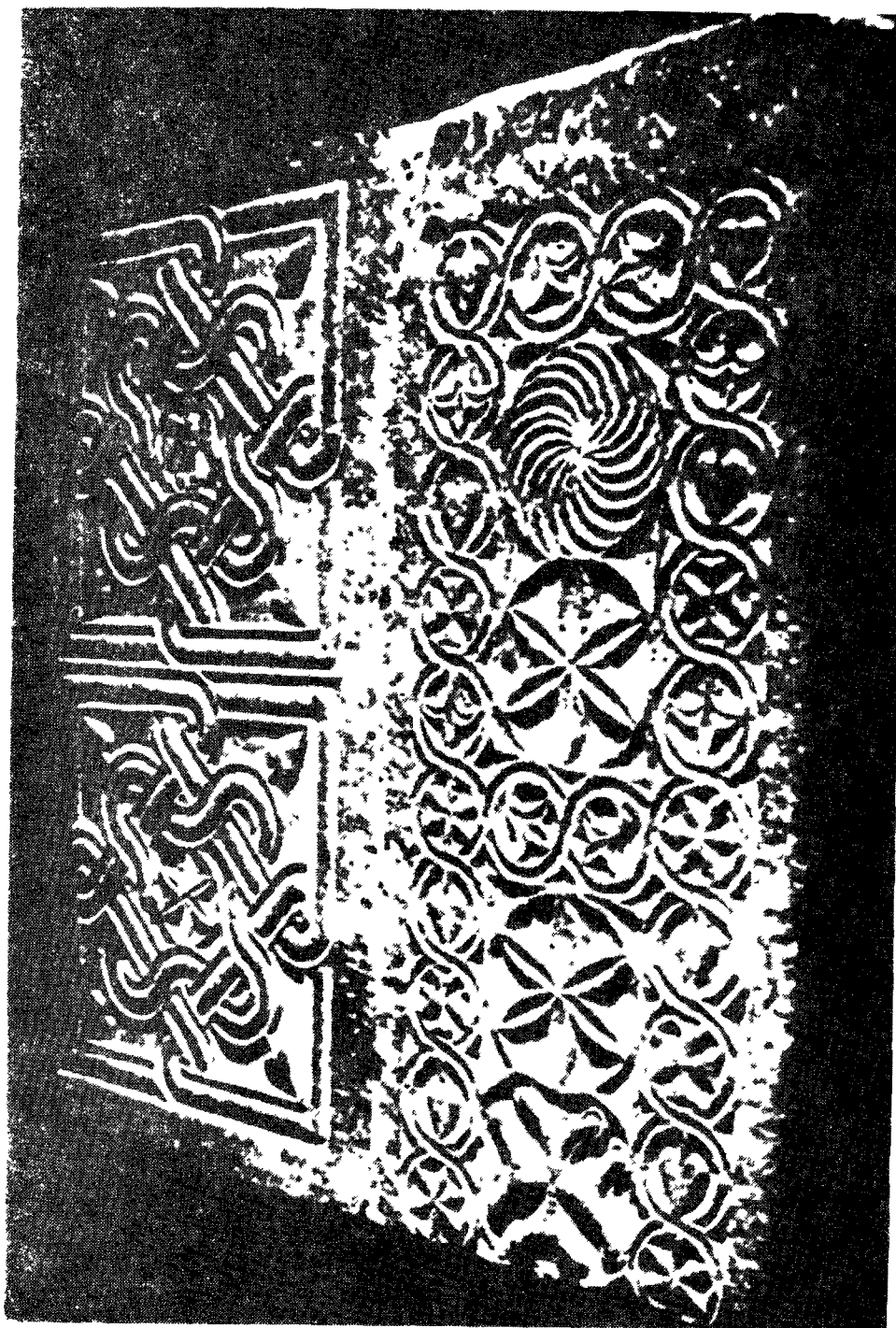
19. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Η Μητρόπολις των Σερρών», *ΑΒΜΕ*, Ε (1939-40), σελ. 64, εικ. 9.

20. Πρόκειται για θωράκιο τέμπλου του ναού. Βλ. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Γα μνημεία της Καστοριάς», *ΑΒΜΕ*, Δ, 1 (1938), σελ. 23, εικ. 6.

21. GRABAR, *Sculptures*, II, σελ. 64-65, πίν. XXXVII,α που το τοποθετεί στο πρώτο τέταρτο του 11ου αι. Πρβλ. Α. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ανασκαφή της βασιλικής του Αγ. Αχιλλείου», *ΕΕΙΣ*, (1965) και Δ (1969). Το σκάλισμα αυτό απαντά τον 11ο αι. τόσο στην Ελ-



7. Σχεδιαστική απόδοση από τον Ορλάνδο Θωρακίου τέμπλου της Μητροπόλεως Σερρών.



8 Θωράξιο τέμπλου από τον ναό του Αγ. Αναργύρων Καστοριάς.

μένα φτερά». Το γλυπτό αυτό χρονολογείται²² στα μέσα του 11ου αιώνα. Συγκρίσεις του διακοσμητικού θέματος και της τεχνικής του σκαλίσματος των δύο έργων φανερώνουν μεγάλη ομοιότητα αλλά και ανωτερότητα στην ποιότητα δουλειάς του έργου του Πλαταμώνα και οδηγούν ίσως σε μια τοποθέτηση κάπως πρωιμότερη του τελευταίου αυτού έργου, στις αρχές δηλ. του 11ου αιώνα.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα συγκριτικά στοιχεία, τεχνικά και διακοσμητικά, αλλά και η άριστα τεχνικά και σχεδιαστικά εκτέλεση του διακοσμητικού θέματος, οδηγούν σε τοποθέτηση της πλάκας αυτής στο τέλος του 10ου-αρχές 11ου αιώνα. Πιστεύουμε μάλιστα με βάση όσα εξετάθησαν ότι το έργο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως προϊόν του εκλεπτυσμένου καλλιτεχνικού ρεύματος που εντοπίζεται σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία τον 10ο και κυρίως τον 11ο αιώνα²³, προερχόμενο από εργαστήριο μεγάλου παραγωγικού κέντρου.

Μια δεύτερη μαρμαρίνη πλάκα σπασμένη διαγώνια σε δύο κομμάτια και διακοσμημένη με ανάγλυφο, είχε χρησιμοποιηθεί ως πλάκα δαπέδου στο χώρο του ιερού κατά την τελευταία φάση του ναού, με τη διακοσμημένη της πλευρά προς το έδαφος. Οι διαστάσεις της (0,95 × 0,75 × 0,60 μ.) και ο κάθετος άξονας του θέματος, μας κάνουν να υποθέτουμε ότι πρόκειται για θωράκιο τέμπλου ή επιτυμβίου μνημείου (εικ. 9).

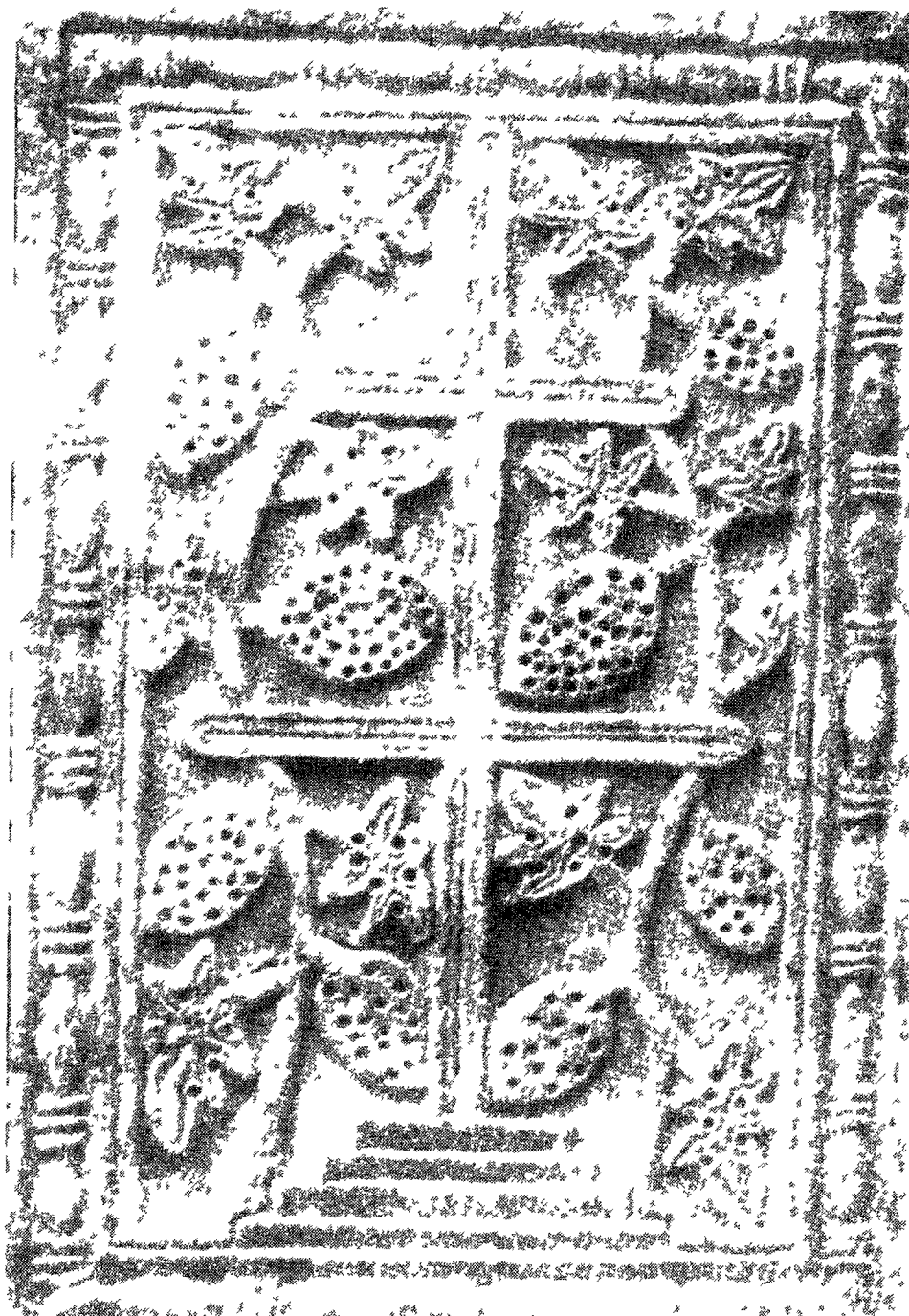
Η τεχνική του αναγλύφου πλησιάζει το επιπεδόγλυφο²⁴, ενώ χρησιμοποιείται τρυπάνι για την απόδοση φυσιοκρατικών λεπτομερειών. Το διακοσμητικό θέμα είναι σταυρός Νικοποίος ή Αναστάσεως πάνω σε κλιμακωτό βάθρο, πλαισιωμένος από δύο βλαστούς αμπέλου. Πρόκειται για θέμα πολύ γνωστό και διαδομένο, του ο-

λάδα όσο και στην Μ. Ασία και χαρακτηρίζεται από τον Grabar (ό.π.) «en negatif».

22. Βλ. GRABAR, ό.π., σελ. 62, αρ. 46, πίν. XXXII, d, που το συνδέει με τον γλυπτό διάκοσμο του Οσ. Λουκά και το χαρακτηρίζει ως «version plus rustie de Saint Luc».

23. Χαρακτηριστικά θεωρούνται το μαλακό και στρουγγυλεμένο ανάγλυφο με κοσμήματα τα συμπλεκόμενα γεωμετρικά σχήματα που περικλείουν σταυρούς, πλέγματα και πυροστροβίλους.

24. Σχετικά με την τεχνική αυτή, πρώτη βασική μελέτη βλ. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Επιπεδογλυφία», ΑΕ, 1917, σελ. 72-77. Ο Grabar χαρακτηρίζει την τεχνική αυτή «relief en reserve» βλ. GRABAR, ό.π.



9 Θωραγιο από το Καστρο του Πασιμωνα (τέλος 10ου - αρχές 11ου αιώνα).

ποίου όμως η απόδοση στο θωράκιο παρουσιάζει εικονογραφικές πρωτοτυπίες, που την κάνουν να ξεχωρίζει.

Το πλαίσιο του θέματος σχηματίζει αστράγαλος τον οποίο οριοθετεί δισχιδής ταινία. Η ταινία αυτή στην κάτω στενή πλευρά του θωρακίου συγχωνεύεται με το θέμα και μετατρέπεται, η μεν εξωτερική της πλευρά σε βαθμίδα του κλιμακωτού βάθρου, η δε εσωτερική, στους βλαστούς της αμπέλου. Οι βλαστοί αποδίδονται σε δεύτερο επίπεδο, πίσω από τον σταυρό, που προβάλλεται πάνω τους. Το ίδιο συμβαίνει με το άκρο της άνω κεραίας του, που προβάλλεται πάνω στην δισχιδή ταινία του πλαισίου. Ο σταυρός, του οποίου το βάθρο έχει τέσσερις βαθμίδες, είναι βαρύς στις αναλογίες, αν και οι κεραίες του με τα στρογγυλεμένα άκρα και τις κλιμακωτές βαθύνσεις, που τις καθιστούν τρισχιδείς, είναι ραδινές. Η αίσθηση αυτή δημιουργείται επειδή οι οριζόντιες κεραίες αρχίζουν από πολύ χαμηλά και έχουν μεγάλη μεταξύ τους απόσταση. Η απόδοση των βλαστών της αμπέλου με την ασυνήθιστα άκαμπτη κίνησή τους προς τα άνω και την έντονη σχηματοποίηση στα φύλλα (εικ. 10) αλλά κυρίως στα σταφύλια, στην οποία συμβάλλει αποφασιστικά η χρήση τρυπάνου, φανερώνουν απλοϊκότητα τεχνοτροπική. Τεχνικά, το ανάγλυφο φαίνεται να διέπεται από δύο τάσεις. Ο αστράγαλος, ο σταυρός και το κλιμακωτό βάθρο, καθώς και ο κορμός της αμπέλου έχουν αποδοθεί με επιμέλεια, μαλακό σκάλισμα, στρογγυλεμένο, με καθαρά και ασφαλή περιγράμματα. Τα σταφύλια όμως και τα φύλλα τους φανερώνουν βιασύνη και αδεξιότητα, που κάνει το έργο να μοιάζει ημιτελές. Αδεξιότητες στην απόδοση κάποιων φύλλων δηλώνουν ότι οι ατέλειες δεν αφορούν μόνο το σκάλισμα ή το τρυπάνι αλλά και το σχέδιο του θέματος. Είναι δε αξιοπρόσεκτο ότι τα φύλλα άνω αριστερά προδίδουν μεγαλύτερη επιμέλεια στο σκάλισμα και λύσεις που θα επέτρεπαν την απόδοση ρεαλιστικών λεπτομερειών, στις οποίες το τρυπάνι θα ήταν αρωγός. Ίσως πρέπει να υποθέσουμε ότι τα φύλλα αυτά υπήρξαν το υπόδειγμα που έδωσε ο αρχιμάστορας στους βοηθούς του οι οποίοι όμως δεν θέλησαν ή δεν μπόρεσαν να το ακολουθήσουν (εικ. 10).



10. Λεπτομέρεια της πιο αξιοσημείωτης γωνίας του θωρακίου "7ης εις." 9

Το θέμα, ο σταυρός της Αναστάσεως ή Νικοποιός²⁵, εμφανίζεται τον 9ο αιώνα και θεωρείται σύμβολο του θριάμβου του Χριστού πάνω στον θάνατο²⁶, ενώ η στήριξή του σε βαθμιδωτή βάση συνδέεται με μνεία του Γολγοθά αλλά και με την εύρεση και την ενγένει λατρεία του σταυρού²⁷. Η εραλδική διάταξη των βλαστών της κληματίδας που τον πλαισιώνουν, είναι τυπική στις παραστάσεις φυλλοφόρων σταυρών ιδιαίτερα σε σαρκοφάγους στις οποίες το θέμα αυτό κυριαρχεί επειδή «εκφράζει κατ' εξοχήν την ιδέα του Σταυρού ως συμβόλου της σωτηρίας και της ζωής»²⁸. Το θέμα λοιπόν δεν παρουσιάζει εικονογραφικές πρωτοτυπίες. Είναι γνωστό και διαδεδομένο σε πολλές μορφές τέχνης και δεν συμβάλλει στην προσπάθεια χρονολόγησης του θωρακίου. Αντίθετα, καθοριστική μπορεί να είναι η τεχνοτροπία του σκαλίσματος και της απόδοσης του θέματος. Και πρώτα η πλαστική χωρίς έντονους ελιγμούς απόδοση των βλαστών της κληματίδας, απαντά σε δύο θωράκια που χρονολογούνται στον 10ο αιώνα. Πρόκειται για αμφιπρόσωπο θωράκιο (εικ. 11-12) από την Κωνσταντινούπολη πιθανώς, σήμερα στο Βερολίνο²⁹ και θωράκιο του Μουσείου της Κωνσταντινούπο-

25. Ο τύπος αυτός του σταυρού που ονομάζεται και πατριαρχικός θεωρείται το συνηθέστερο θέμα σε θωράκια του 9ου-10ου αι. ως σύμβολο αποτροπαικής σημασίας, βλ. Μ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ, *Βυζαντινό Μουσείο*, (Τα Ελληνικά Μουσεία), Αθήνα 1974, εικ. 5.

26. Συνοδεύει συχνά τον Χριστό στις παραστάσεις της «της εις Άδου Καθόδου» βλ. Μ. FRAZER, «Church Doors and Gates of Paradise; Byzantine Bronze Doors in Italy», *DOP* 27 (1973), σελ. 154 όπου και σχετικά παραδείγματα

27. βλ. C. D. SHEPPARD, «Byzantine Carved Marble Slabs», *Art Bulletin* 51 (1969), σελ. 66, σημ. 1, όπου και σχετική βιβλιογραφία. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 187-190, όπου απαντούν κυρίως στοιχεία για την χρήση του θέματος στις σαρκοφάγους και GRABAR, *Sculptures*, II, σελ. 87.

28. βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 188-189, ο οποίος αποδίδει στην κληματίδα απήχηση των λόγων του Ιησού *Ἐγὼ εἰμὶ ἡ Ἀμπελος* (Ιωάννης, ΙΕ', 1-5). Πρβλ. και σαρκοφάγο στο Μπεζεστένι Σερρών με ανάλογο θέμα (ό.π., σελ. 33, αρ. 5, πίν. 6α) του 11ου αιώνα, σε δύο διάχωρα, καθώς και σαρκοφάγο στην Αγ. Σοφία του Κιέβου (GRABAR, *Sculptures*, II, αρ. 76, πίν. LIV a-b), της ίδιας εποχής.

29. Το θωράκιο αυτό έχει ζωικά θέματα μέσα σε πλαίσια από ταινίες βλαστών. Στην μια πλευρά δύο αλεπούδες καιροφυλακτούν κόκκορα ανεβασμένο πάνω στο κιονόκρανο ενός κίονα. Το βάθος καλύπτεται από δύο βλαστούς κληματίδας. Στην άλλη πλευρά, αετός έχει επιτεθεί σε δορκάδα που τρέχει και βυθίζει τα νύχια του στη ράχη της. Το βάθος επίσης γεμίζει από κλάδους κληματίδας. Βρίσκεται στα Κρατικά Μουσεία του Βερολίνου, βλ. O. WULFF, *Königliche Museen zu Berlin, Beschreibung der Bildwerke der christliche Epo-*



14. Θωράκιο αμφογγύρο από την Κωνσταντινούπολη, σήμερα στα Κρατικά Μουσεία του Βερολίνου (φωτ. Grabar)



12. Η άλλη όψη του θώρακιου της εις 11

λεως προερχόμενο από την Μ. Ασία³⁰. Στα έργα αυτά ο βλαστός είναι εύκαμπτος, χωρίς να ελίσσεται, ενώ τόσο τα φύλλα όσο και τα τσαμπιά της κληματίδας χαρακτηρίζονται από σταθερότητα στην απόδοση του περιγράμματος, η οποία κάποτε οδηγεί στην σχηματοποίηση. Ο Grabar χαρακτηρίζει την απόδοση αυτή ως *relief rustique*. Επισημαίνω ότι στα φύλλα της μιας των πλευρών του θωρακίου του Βερολίνου έχει επίσης χρησιμοποιηθεί τρυπάνι, όπως και στο θωράκιο του Πλαταμώνα και η τεχνική του σκαλίσματος είναι ανάλογη (χαμηλό, στρογγυλεμένο ανάγλυφο με επίπεδη επιφάνεια). Εξάλλου, τρυπάνι χρησιμοποιείται συχνά για την απόδοση λεπτομερειών γλυπτού έργου όπως το κέντρο έλικος στα ανθέμια επιστήλιων στο καθολικό του Οσ. Μελετίου του 11ου αι.³¹ ή ακόμη το πτέρωμα πουλιών σε θωράκια από το Άργος, την Αθήνα και τη Θήβα³² του 12ου αι. Αλλά, η απόδοση των τσαμπιών με τρυπάνι σπανίζει. Αντίθετα, σχηματοποιημένες αποδόσεις των τσαμπιών είναι συνηθισμένες. Πλησιέστατα στο θωράκιο του Πλαταμώνα, βρίσκεται η απόδοση των τσαμπιών σε κληματίδα που καλύπτει μια από τις εξωτερικές πλευρές κιβωρίου στον Άγ. Απολλινάριο in Classe που χρονολογείται στον 9ο αι.³³. Στην κληματίδα αυτή τα περιγράμματα των τσαμπιών είναι τονισμένα όπως αυτά των φύλλων της κληματίδας στο θωράκιο του Πλαταμώνα, έτσι ώστε αν και τα ανάγλυφα είναι επίπεδα, στα σημεία όπου αναπτύσσονται σε δύο στρώματα, τα περιγράμματα προεξέχουν ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια είναι χαμηλωμένη. Η τεχνική αυτή χαρακτηρίζει και τα γλυπτά της Σκριπούς (873-874) με τα οποία το θωράκιο συνδέεται και

chen III, μέρος II, *Mittelalterliche Bildwerke*, Βερολίνο 1911, αρ. 1703, που το τοποθετεί στον 10ο-11ο αιώνα.— GRABAR, ό.π., σελ. 95-96, αρ. 80, πίν. LXIV, που το τοποθετεί στον 12ο αιώνα και EFFEENBERGER - SEVERIN, *Das Museum*, σελ. 237-239, αρ. 141, όπου επίσης τοποθετείται τον 12ο αιώνα.

30. Το θέμα είναι αναβρυτήριο πλαισιωμένο από δύο ζώα και σχηματοποιημένη κληματίδα. Βλ. A. GRABAR, *Sculptures byzantines de Constantinople (IV^e-X^e siècle)*, τόμ. I, Παρίσι 1963, σελ. 123, πίν. LXIV, 1.

31. Βλ. GRABAR, *Sculptures*, II, πίν. LXXII-LXXVI.

32. Βλ. GRABAR, ό.π., πίν. LXXXVa-b, αρ. 94, 89 και 102.

33. Βλ. P. ANGIOLINI - MARTINELLI, «*Corpus*» della *scultura paleocristiana, bizantina ed alto medioevale di Ravenna*, τόμ. I, Ρώμη 1968, σελ. 36, αρ. 34.

για έναν ακόμα λόγο. Την χρήση αστραγάλου για την πλαισίωση του θέματος. Στην Σκριπού ο αστράγαλος, που θεωρήθηκε επιβίωση από την ύστερη αρχαιότητα, χρησιμοποιείται για την πλαισίωση διακοσμητικών ταινιών, όπως σε θύρωμα του ναού³⁴. Απαντά όμως και στον διάκοσμο του ναού της Παναγίας του Οσ. Λουκά (10ος αι.), όπου αστράγαλος ορίζει την εσωτερική πλευρά τόξου από προσκυνητάρι³⁵ καθώς και τους γύψινους κοσμητές του καθολικού της ίδιας Μονής³⁶. Η μορφή του αστραγάλου είναι ανάλογη με αυτή του θωρακίου του Πλαταμώνα, δηλαδή εναλλαγή ενός επιμηκυσμένου στοιχείου, πρισματικού με τρία μικρότερα. Ο αστράγαλος που οριοθετεί την εσωτερική πλευρά ταινίας-πλαισίου σε θωράκιο του 8ου αι. από την Ραβέννα³⁷ είναι ανάλογος με τον αστράγαλο της Σκριπούς, αλλά και διαχώρων από μαρμάρινη επένδυση παλαιού καθεδρικού ναού του Sorrento του τέλους του 10ου αι. και των αρχών του 11ου³⁸, καθώς και θωράκια ταφικού μνημείου στον Άγ. Μάρκο της Βενετίας, που προέρχονται από παρεκκλήσιο του 11ου αιώνα του ίδιου ναού³⁹. Το θέμα αυτό απαντά σπανιότερα και σε έργα του τέλους του 12ου και του 13ου αιώνα που εκπροσωπούν τάσεις επανόδου σε παλαιότερα πρότυπα⁴⁰.

34. Βλ. GRABAR, *Sculptures*, I, πίν. XLI.

35. Βλ. ΛΑΣΚΑΡΙΝΑΣ ΜΠΟΥΡΑ, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, σελ. 105-106, η οποία τον θεωρεί «καταβολή της αρχαίας ελληνικής τέχνης που δεν έπαψε να χρησιμοποιείται, αλλά απαντά με ιδιαίτερη έμφαση στον αρχιτεκτονικό διάκοσμο των μνημείων του 11ου-12ου αιώνα», εικ. 174, 176 και τοποθετεί το προσκυνητάριο στο οποίο ανήκει τον 12ο αιώνα.

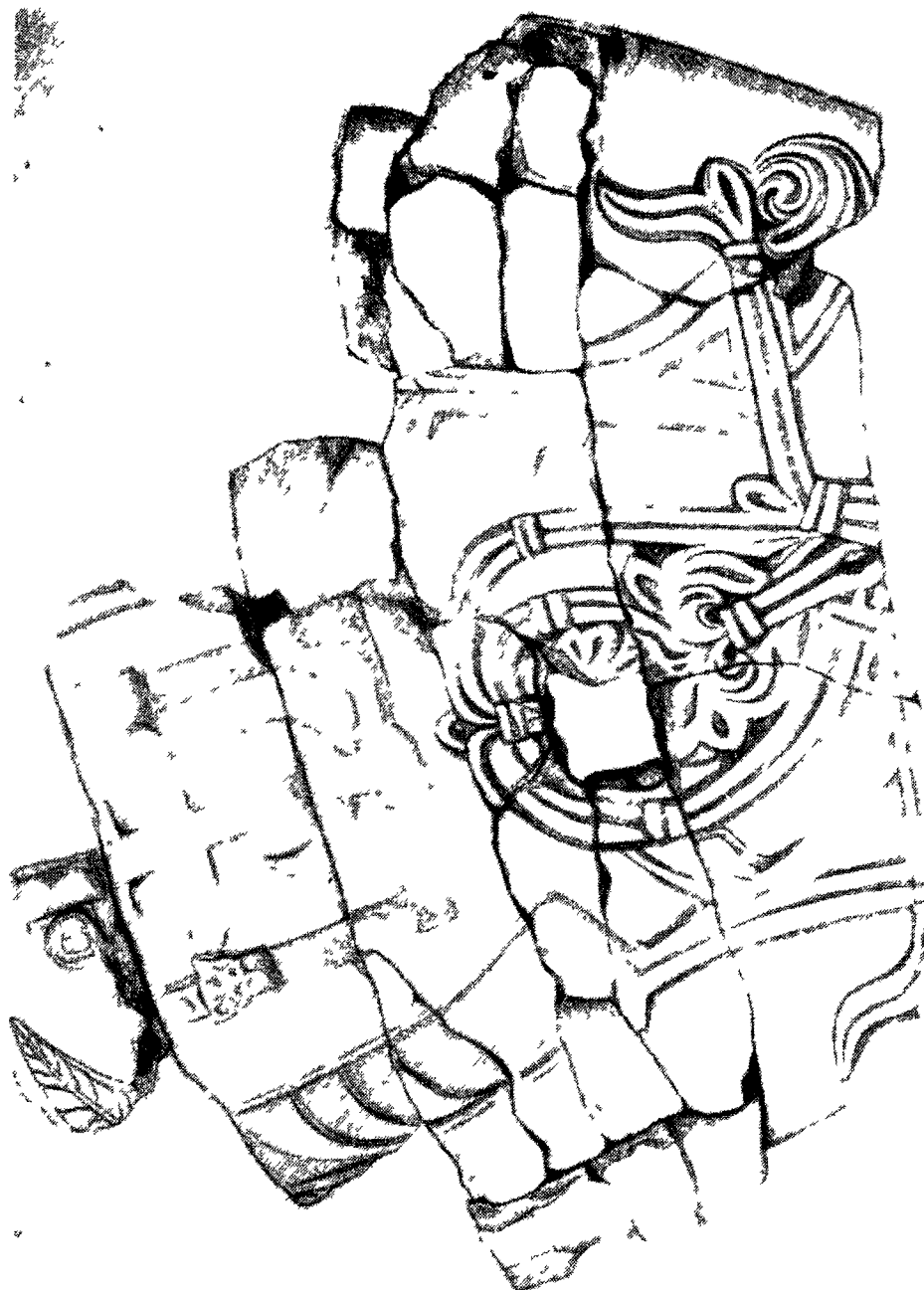
36. R. SCHULTZ - S. BARNSELY, *The Monastery of St. Luke of Stiris in Phokis and the Dependent Monastery of St. Nicholas in the Fields, near Skripou in Boeotia*, Λονδίνο 1901, πίν. 28.

37. Το θωράκιο αυτό βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Μουσείο της Ραβέννας και φέρει λατινικό σταυρό από τρισχιδή ταινία μέσα σε πλαίσιο από ταινία με κυματοειδή βλαστό που οριοθετείται από σχοινί και αστράγαλο. Βλ. ANGIOLINI-MARTINELLI, ό.π., σελ. 22, αρ. 15.

38. Βλ. GRABAR, *Sculptures*, II, σελ. 56 και 79 όπου μνημονεύονται και τα στοιχεία φωτογραφία. Βρίσκονται στο Μουσείο Correale του Sorrento και θεωρείται του τέλους του 11ου αι.

39. Βλ. GRABAR, ό.π., σελ. 81, αρ. 74, πίν. LII, b.

40. Αναλογίες στον αστράγαλο παρουσιάζει θωράκιο του τέλους του 12ου αιώνα από το Μουσείο της Κορίνθου, (GRABAR, ό.π., αρ. 100, πίν. LXXXIV, c) καθώς και επιτύμβια πλάκα του 1283 όπου ο αστράγαλος αποτελεί τον πυρήνα σταυρού από τρισχιδή ταινία (ΠΑΖΑΡΑ, *Σαρκοφάγοι*, σελ. 48, αρ. 64, πίν. 52α).



13 Σχεδιαστική αποδόση του εκλλιησιαστικού σκευους, πιθανως κολυμβήθρας, απο το Κασσο του Πρα-αμώλι, /ατά -ην διαρκεια των εργασιών συντηρησης

Τεχνοτροπικά στοιχεία, όπως οι βαριές αναλογίες του σταυρού, η απόδοση λεπτομερειών του σχεδόν επιπεδόγλυφου ανάγλυφου σε δύο επίπεδα, που έχουν επισημανθεί σε έργα του 11ου αιώνα⁴¹, η απόδοση της κληματίδος, που απαντά σε έργα του 10ου αιώνα, η χρήση τρυπανιού για την απόδοση ανάλογων λεπτομερειών, που απαντά σε έργα του 10ου-12ου αιώνα, απόδοση των φύλλων σχηματοποιημένων, με τονισμένα περιγράμματα, γνωστή σε έργα του 9ου αιώνα (Ραβέννα, Σκριπού) και τέλος η παρουσία «αστραγάλου» διακοσμητικού στοιχείου που απαντά σε έργα του 9ου, αλλά κυρίως 10ου και 11ου αιώνα, οδηγούν στην χρονολόγηση του θωρακίου στο τέλος 10ου-αρχές 11ου αιώνα.

Τρίτο παρουσιάζεται λειτουργικό μαρμάρινο σκεύος, του οποίου τα 48 μικρά και μεγάλα θραύσματα⁴² είχαν αρχίσει να εντοπίζονται από την πρώτη ανασκαφική περίοδο, ανάμεσα στα πεσμένα χώματα των τοίχων όπου είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό. Αυτό το απέδειξαν θραύσματα που βρέθηκαν χτισμένα στους λασπόκτιστους τοίχους του ναού. Το κοκκωτό μάρμαρο από το οποίο κατασκευάστηκε είναι δυστυχώς πολύ εύθραυστο και σ' αυτό πρέπει να αποδοθεί ο μεγάλος αριθμός των κομματιών του γλυπτού. Το αγγείο αυτό μετά την συγκόλληση (εικ. 13-14) των θραυσμάτων έχει σχήμα σχεδόν σφαιρικό. Οι διαστάσεις του είναι 58 εκ. ύψος, 30 εκ. διάμετρος βάσης, 52 εκ. διαμ. χείλους, 7-12 εκ. πάχος και έχει επίπεδο πυθμένα διάτρητο. Η κλιμακωτή προς τα έσω τομή του χείλους φανερώνει ότι θα είχε σκέπασμα, που κάλυπτε το στόμιο μετά την χρήση. Στην εμπρόσθια πλευρά (εικ. 15) υπάρχει διακοσμητικό θέμα αποδοσμένο με συνδυασμό εξέργου, επιπεδόγλυφου και χαμηλού ανάγλυφου, δυστυχώς πολύ φθαρμένο αλλά αναγνωρίσιμο. Πρόκειται για ένα σύνθετο θέμα που περιλαμβάνει γνωστά

41. Ανάλογοι σταυροί με βαριές αναλογίες απαντούν σε σαρκοφάγους του 10ου και 11ου αιώνα· βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., αρ. 21, πίν. 16 και αρ. 43, πίν. 29. Ανάλογο σε δύο επίπεδα επιπεδόγλυφο απαντά σε θωράκιο από την Κωνσταντινούπολη, σήμερα στο Βερολίνο, βλ. σημ. 29.

42. Η αποκατάσταση του έργου αυτού οφείλεται στον άθλο που επιτέλεσαν ο φίλος Αργύρης Κουνδουράς συναρμολογώντας τα θραύσματα και ο γνωστός γλύπτης και υπεύθυνος συντηρητής των γλυπτών της 9ης Εφορείας, Γιάννης Χρήστου.



14 Το σκεύος της εικ 13 μαζί με την διάταξη της συσκευής



15. Το εκκλησιαστικό σκεύος της εικ. 13 μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης.

επιμέρους στοιχεία. Δύο κυπαρίσσια, πλαισιώνουν σύνθεση διακοσμητική χωρισμένη σε δύο μέρη. Επάνω σταυρός Αναστάσεως αναδύεται από αναβρυτήριο, πλαισιωμένος από τόξο που στηρίζεται σε κίονες. Κάτω διασπασμένο ανθέμιο περιβάλλεται από ζεύγος βλαστών που χωρίζεται σε δύο μέρη για να τον πλαισιώσει.

Τα στοιχεία του διακοσμητικού θέματος απομονωμένα είναι γνωστά και δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες πρωτοτυπίες, αντίθετα με την σύνθεση στο σύνολό της, που η μέχρι σήμερα έρευνά μου, την αποδεικνύει μοναδική. Έτσι, ο σταυρός της Αναστάσεως, στο άνω μέρος της σύνθεσης, που πλαισιώνεται από τόξο στηριγμένο σε δίδυμους κίονες με κόμβο και κορινθιάζοντα κιονόκρανα είναι θέμα που απαντά συχνά σε σαρκοφάγους⁴³. Πολλές φορές μάλιστα συνοδεύεται, όπως εδώ, από το μονόγραμμα του Χριστού τονίζοντας έτσι τον αποτροπαϊκό του συμβολισμό εναντίον των δυνάμεων του κακού⁴⁴ και με την σημασία αυτή χρησιμοποιείται όχι μόνο για την διακόσμηση σαρκοφάγων⁴⁵ αλλά και άλλων γλυπτών, όπως υπέρθυρων⁴⁶ και λειτουργικών σκευών σαν αυτό του Πλαταμώνα. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι σε σαρκοφάγους του 11ου αιώνα απαντούν όλα τα εικονογραφικά στοιχεία που επισημαίνονται και στο γλυπτό του Πλαταμώνα, όπως ο τύπος του σταυρού, οι δίδυμοι κιονίσκοι με κόμβο που τον πλαισιώνουν και τα έξεργα δισκάρια του μονογράμματος⁴⁷. Πρωτοτυπία παρουσιάζει στο γλυπτό του Πλαταμώνα η στήριξη του σταυρού σε φυάλη αναβρυτηρίου, που ίσως θα πρέπει

43. Θεωρείται ως «σύμπτυξη και απόδοση σε επίπεδο χώρο του σταυρού που εικονίζεται στην κόγχη του ιερού (στην εικονομαχική περίοδο) και φαινόταν από μακριά σαν τοποθετημένος κάτω από θριαμβευτικό τόξο», βλ. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, «Εικονομαχικά μνημεία Θεσσαλονίκης», *ΑΕ* 1937, σελ. 348, και ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 115 και σημ. 326.

44. Βλ. Θ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, *Ο διάβολος εις την Βυζαντινήν τέχνην*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 295 κ.ε. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 25.

45. Βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 115 και σαρκοφάγοι αρ. 17 (11ος αι.), αρ. 37 (14ος αι.), αρ. 37 (14ος αι.), αρ. 45α (1274-1276), αρ. 46β (13ος αι.), αρ. 61 (11ος-12ος), αρ. 88 (1246), αρ. 90 (11ος-12ος). Πρβλ. και συντομογραφίες αποτροπαϊκές όπως αρ. 20 = Τ(ούτον τον) ΣΤ(αυρόν) Δ(αίμονες) Μ(ισούσι).

46. Δ. ΠΑΛΛΑ, «Βυζαντινόν υπέρθυρον Μουσείου Κορίνθου», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), σελ. 43/4 κ.ε.

47. Βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., αρ. 7, 17, 26, 78 (κιονίσκοι δίδυμοι με κόμβο) αρ. 29, 30, 89, 90, 91 (δισκάρια με ή χωρίς εγχάρακτο μονόγραμμα).

να συνδεθεί με τον συμβολισμό του σταυρού κατά τον αγιασμό των υδάτων την ημέρα των Θεοφανείων και την χρήση του λειτουργικού αυτού σκεύους.

Γνωστό⁴⁸, είναι επίσης το θέμα του διασπασμένου ανθέμιου που πλαισιώνει με τους διμερείς δύο βλαστούς του μικρότερο ανθέμιο, ανεστραμμένο, του οποίου οι δύο, επίσης διμερείς βλαστοί σχηματίζουν καρδιόσχημο πλαίσιο⁴⁹ στην όλη σύνθεση. Πρωτοτυπία όμως παρουσιάζει η πολυπλοκότητα των ελιγμών των βλαστών γύρω από το ανθέμιο, η οποία επιτυγχάνεται με χρήση δεσμών που έχουν τη μορφή διμερούς ταινίας όπως και σε σαρκοφάγους του 10ου και 11ου αιώνα από την Θεσσαλονίκη⁵⁰. Τα δύο κυπαρίσσια, που αποτελούν το συνδετικό στοιχείο αλλά και το πλαίσιο των δύο μερών της συνθέσεως, είναι γνωστό διακοσμητικό θέμα τόσο σε αρχιτεκτονικά όσο και σε ταφικά γλυπτά⁵¹ της Μακεδονίας του 11ου-12ου αιώνα. Τα δύο δένδρα υψώνονται δεξιά και αριστερά από τα δύο μέρη της σύνθεσης, ξεκινώντας σχεδόν από τη βάση μέχρι το χείλος του αγγείου, με την γνωστή συνοπτική και σχηματοποιημένη απόδοσή τους, που τονίζει το τριγωνικό σχήμα του φυλλώματος. Με την ελαφριά καμπύλη του εσωτερικού περιγράμματος, τα δύο δένδρα σχηματίζουν κυκλικό πλαίσιο για το κύριο θέμα της συνθέσεως, τον σταυρό, που έτσι παίρνει την μορφή του μεταλλίου. Ο συμβολισμός των κυπαρισσιών που συνδέεται με τους νεκρούς, με την αιωνιότητα και την αθανασία⁵² δεν εμποδίζει την χρήση του διακοσμητικού αυτού θέματος και αλλού όπως Θωράκια ή κιβώρια.

48. Πρβλ. ανάλογο θέμα σε σαρκοφάγο του 11ου αι από την μονή Παντοκράτορος του Αγ. Όρους, βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 29, αρ. 20, πίν. 15β.

49. Ο τύπος του καρδιόσχημου ανθέμιου έχει σασανιδική προέλευση, και διαδίδεται στην τέχνη της Κωνσταντινουπόλεως τον 10ο και 11ο αι., βλ. ΜΠΟΥΡΑ, *Γλυπτός διάκοσμος*, σελ. 65 όπου και παραδείγματα. Πρβλ. και ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 101.

50. Βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., αρ. 22, πίν. 27 και αρ. 24, πίν. 18.

51. Βλ. πρόχειρα τα θραύσματα κιβωρίων από την μεσοβυζαντινή διακόσμηση του ναού του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (GRABAR, *Sculptures*, II, πίν. LXXXI, a, b, d) αλλά και σαρκοφάγος του 11ου αιώνα από την Μακεδονία (ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., αρ. 12, 24, 77, 78).

52. Βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 103-104, όπου και σχετική βιβλιογραφία.



16. Θωράκιο από την Κωνσταντινούπολη (φωτ. Grabar)

Το κόσμημα του ανεστραμμένου ανθεμίου⁵³ που αποτελεί, όπως είπαμε το κάτω μέρος της συνθέσεως ανήκει σε μια κατηγορία που προέλευσή του θεωρήθηκε η Κωνσταντινούπολη. Η εισαγωγή του στον ελλαδικό χώρο πιστεύεται⁵⁴ ότι έγινε μέσα από τον διάκοσμο του ναού της Παναγίας στη Μονή του Οσ. Λουκά, ναού που τοποθετείται στο 961 και θεωρείται έργο αυτοκρατορικό που αποδίδεται στο Ρωμανό τον Β'. Η Κωνσταντινούπολη προσφέρει όμως έργα του 10ου αιώνα στα οποία η απόδοση του θέματος βρίσκεται πλησιέστερα σ' αυτή του Πλαταμώνα. Πρόκειται για ημιανθέμια σε παραστάσεις του ναού της Παναγίας στη Μονή του Λίβος (908)⁵⁵ των οποίων το σκάλισμα παρουσιάζει έντονη ομοιότητα μ' αυτό του ανθεμίου του Πλαταμώνα και για ανθέμιο στο κεντρικό κυκλικό διάχωρο θωρακίου (εικ. 16) του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινουπόλεως⁵⁶ του οποίου η απόδοση, αν και περισσότερο στυλιζαρισμένη βρίσκεται επίσης πολύ κοντά. Εξάλλου το θέμα αυτό απαντά και σε έργα της Θεσσαλονίκης και του Αγ. Όρους που βρίσκονται στον άμεσο χώρο επιρροής της Πρωτεύουσας. Έτσι, σε μεσαίο διάχωρο από ψευδοσαρκοφάγο (εικ. 17) στην Θεσσαλονίκη⁵⁷ επίσης του 10ου αιώνα, απαντά το ίδιο θέμα σε μορφή απλοποιημένη, προσαρμοσμένη στην χιαστί διάταξη των ευθύγραμμων στελεχών που αποτελούν τον κύριο διακοσμητικό πυρήνα. Πλησιέστερα όμως βρίσκεται το ανθεμωτό κόσμημα που γεμίζει τα κενά μεταξύ των τριγώνων της αριστερής πλευράς θωρακίου (εικ. 18)

53. Η Λασκαρίνα Μπούρα στα συμπεράσματα της πολύτιμης μελέτης της βλ. ΜΠΟΥΡΑ, *Γλυπτός διάκοσμος*, σελ. 115-116, σχ. 6 παρουσιάζει 25 παραλλαγές του θέματος του «στυλιζαρισμένου ανθεμίου» στις οποίες μπορεί να ενταχθεί και αυτή του Πλαταμώνα. Πλησιέστερα βρίσκεται στον αρ. 17 του σχ. 6.

54. Βλ. ΜΠΟΥΡΑ, *ό.π.*, σελ. 120-121 που προσφέρει, τουλάχιστον για τον ελλαδικό χώρο, ένα όριο *post quem*.

55. Βλ. GRABAR, *Sculptures*, I, πίν. LI, 1-2.

56. Πρόκειται για θωράκιο με συμπλεκόμενα τρίγωνα στα οποία η τρισηχιδής ταινία σχηματίζει και μετάλλια κυκλικά στο κέντρο των τριγώνων ενώ στο κέντρο του θωρακίου δημιουργείται κυκλικό διάχωρο με κόσμημα ανθεμωτού βλαστού που διχάζεται και σχηματίζει καρδιάσχημο πλαίσιο από δισηχιδή ταινία για να περιβάλλει μικρότερο ανθέμιο, όμοιο με αυτό του Πλαταμώνα, αλλά περισσότερο στυλιζαρισμένο, βλ. GRABAR, *ό.π.*, πίν. LXIII, 5.

57. Βλ. GRABAR, *ό.π.*, σελ. 95-96, πίν. XLII, 5 και ΠΑΖΑΡΑ, *ό.π.*, πίν. 17β, αρ. 22.



17. Ψευδοσαρχοφάγος από την Θεσσαλονίκη (φωτ. Παζάρης).



18. Θωράκιο από την φιάλη της Μονής της Λαύρας στο Άγ. Όρος (φωτ. Grabar).

από την φιάλη της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγ. Όρους⁵⁸ που προέρχονται πιθανώς από εικονοστάσιο του 11ου αιώνα. Πιστεύουμε λοιπόν ότι το θέμα του κοσμήματος του ανεστραμμένου ανθεμίου που παραλλαγή του κοσμεί το μαρμάρινο σκεύος του Πλαταμώνα έφθασε από την Βασιλεύουσα στην βόρεια Ελλάδα μέσω Θεσσαλονίκης και δεν ακολούθησε τον δρόμο που προτείνεται για την νοτία Ελλάδα.

Εκτεταμένη τεχνοτροπική εξέταση του σκαλίσματος είναι δύσκολο να γίνει λόγω της μεγάλης φθοράς του άνω κυρίως μέρους. Θα περιοριστούμε λοιπόν σε κάποιες παρατηρήσεις, κυρίως για το κάτω μέρος της σύνθεσης.

Έτσι από τα κυπαρίσσια σώζονται οι κορμοί και μέρος του περιγράμματος, ιδίως του αριστερού. Το ανάγλυφο είναι πολύ χαμηλό και σε μερικά σημεία γίνεται εγχάρακτο. Αντίθετα, έξεργο ήταν το ανάγλυφο που απέδιδε το σταυρό και τους κίονες που τον πλαισιώνουν καθώς και τα μετάλλια με το μονόγραμμα του Ιησού πάνω από την ανώτερη οριζόντια κεραία του σταυρού. Εξάλλου σχεδόν επιπεδόγλυφη είναι η απόδοση του ανεστραμμένου ανθεμίου κάτω από τον σταυρό και των βλαστών που το περιβάλλουν. Διακρίνουμε λοιπόν στο διακοσμητικό θέμα αυτού του σκεύους σύνθεση όχι μόνο εικονογραφικών στοιχείων αλλά και τεχνικών σκαλίσματος όπως συχνά συμβαίνει σε γλυπτά του 10ου και του 11ου αιώνα.⁵⁹

Η τεχνοτροπική ομοιότητα του σκαλίσματος με θραύσμα ψευδοσαρκοφάγου από την Θεσσαλονίκη του πρώτου μισού του 11ου αι. είναι χαρακτηριστική⁶⁰. Και στα δύο έργα, όπου το γεμάτο γωνίες και φωτοσκιάσεις σκάλισμα των φύλλων συνδυάζεται με την απόδοση λεπτομερειών με απλές εγχαράξεις.

Ακόμη τα θραύσματα δύο ψευδοσαρκοφάγων που εκτίθενται

58. Βλ. GRABAR, *Sculptures*, II, σελ. 68-69, αρ. 62, πίν. XXXIX, b.

59. Χαρακτηριστικό δείγμα είναι τα επιστύλια της προθέσεως και του διακονικού στο ναό της Παναγίας της μονής του Οσ. Λουκά, στα οποία συνδυάζονται δύο τεχνικές, βλ. ΜΠΟΥΡΑ, *Γλυπτός διάκοσμος*, σελ. 83, εικ. 137-143.

60. Πρόκειται για θραύσμα σαρκοφάγου από την Αγ. Σοφία Θεσσαλονίκης, βλ. ΠΛΑΤΑΡΑ, ό.π., σελ. 33, πίν. 22β.

στην Κρήπη του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες τεχνοτροπικές και εικονογραφικές αναλογίες με το γλυπτό σκεύος του Πλαταμώνα. Οι ψευδοσαρκοφάγοι αυτές ανήκουν στην ομάδα των σαρκοφάγων του 11ου αιώνα με κοινοστοιχίες⁶¹.

Στην πρώτη⁶², οι ομοιότητες εντοπίζονται τεχνοτροπικά στον συνοπτικό τρόπο απόδοσης του δένδρου στο δεξί άκρο της σαρκοφάγου και στα τονισμένα περιγράμματα των ανθεμιωτών κοσμημάτων, εικονογραφικά δε στη χρήση των θεμάτων του Σταυρού της Αναστάσεως κάτω από τόξο και του ανθεμίου που περιβάλλεται από καρδιόσχημο πλέγμα βλαστών.

Στην δεύτερη⁶³, οι αναλογίες περιορίζονται στην τεχνοτροπική ομοιότητα του σκαλίσματος των βλαστών και στην εικονογραφική ομοιότητα των εξέργων μεταλλίων πάνω από τις άνω οριζόντιες κεραίες του Σταυρού της Αναστάσεως.

Μετά τις πρώτες αυτές προσεγγίσεις, νομίζουμε ότι μια χρονολόγηση του λειτουργικού αυτού σκεύους, με βάση την τεχνική του σκαλίσματος και την εικονογραφία του διακοσμητικού του θέματος στον 10ο ή στις αρχές του 11ου αιώνα είναι πολύ πιθανή. Η επισήμανση μάλιστα εκλεκτικιστικών τάσεων τόσο στην τεχνική όσο και στην θεματική απόδοση της διακόσμησης, ενισχύει την άποψη αυτή, διότι οι τάσεις αυτές χαρακτηρίζουν πολλούς τομείς της τέχνης στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αιώνα⁶⁴.

Το μαρμάρινο αυτό λειτουργικό σκεύος πρέπει να χρησίμευε είτε ως κολυμβήθρα, είτε ως φυάλη αγιασμού. Είναι δύσκολο όμως να προσδιορισθεί με απόλυτη ασφάλεια η χρήση του. Το διακοσμητικό θέμα του Σταυρού μέσα σε φιάλη το συνδέει με τον «Αγιασμό των Υδάτων» την ημέρα των Θεοφανείων αλλά και κατ' επέκταση

61. Το θέμα αυτό πιστεύεται ότι αποτελεί κλειστή ομάδα που ακολουθεί την παράδοση των μικρασιατικών σαρκοφάγων των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 112-114.

62. Βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 33, πίν. 23α, αρ. 32.

63. Βλ. ΠΑΖΑΡΑ, ό.π., σελ. 33, πίν. 22γ, αρ. 31.

64. Ανάλογοι κλασικισμοί παρατηρούνται και στην απόδοση του γλυπτού διακόσμου στο ναό της Παναγίας στην Μονή του Οσ. Λουκά, που επίσης αποδίδονται σε κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα, βλ. ΜΠΟΥΡΑ, *Γλυπτός διάκοσμος*, σελ. 119.

με την Βάπτιση του Χριστού. Το σφαιρικό του σχήμα εξάλλου, αν και δεν συνηθίζεται σε φιάλες αγιασμού, που συνήθως είναι λεκανόμορφες απαντά σε σκεύη και για τις δύο χρήσεις οπής μας βεβαιώνουν επιγραφές που τα συνοδεύουν⁶⁵. Η ύπαρξη όμως ίχνους της οπής απορροής στον πυθμένα του αγγείου (εικ. 19) που συνήθως απαντά σε κολυμβήθρες⁶⁶, μας κάνει να κλείνουμε προς αυτή την χρήση⁶⁷.

Η κολυμβήθρα, που συναρμολογήσαμε λοιπόν και πρέπει να ανήκε σε ναό του Κάστρου του Πλαταμώνα, που μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στον 10ο αι.-αρχές 11ου αιώνα, έρχεται να προσθέσει στον πολύ μικρό αριθμό αναλόγων λειτουργικών σκευών ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον δείγμα του οποίου η διακόσμηση το καθιστά μοναδικό απ' όσο γνωρίζω για τον ελληνικό χώρο.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να επισημάνω τα εξής:

Τα τρία γλυπτά που παρουσιάσαμε και τοποθετούμε στην ίδια χρονική περίοδο —τέλος 10ου-αρχές 11ου αι.— έχουν διακοσμηθεί με θέματα γνωστά και διαδεδομένα στα αρχιτεκτονικά γλυπτά της μεσοβυζαντινής περιόδου, αλλά ανήκουν σε διαφορετικές τεχνοτροπικές τάσεις και επομένως μπορούν να αποδοθούν σε διαφορετικούς τεχνίτες ή εργαστήρια. Είναι ακόμη πιθανό να ανήκουν σε περισσότερους από ένα ναούς του Κάστρου του Πλαταμώνα. Οι πιθα-

65. Μαρμάρινο σκεύος, αναλόγου σχήματος και διακόσμησης φυλάσσεται στο Museo Regionale της Μεσσίνας και συνοδεύεται από αφιερωματική επιγραφή η οποία προσδιορίζει ότι πρόκειται για κολυμβήθρα που το έτος κατασκευής της είναι το 1135. βλ. τον συλλογικό τόμο *I Bizantini in Italia*, Μιλάνο 1982, εικ. 43. Παράλληλα, αναλογίες μορφής σε ενεπίγραφα μαρμάρινα σκεύη που χρησιμοποιούν ως φιάλες αγιασμού απαντούν και στα άλλα μέρη της Β. Ιταλίας, βλ. R. POLACCO, *Sculture paleocristiane e altomedievali di Torcello*, Τρεβίζο 1976, σελ. 32.

66. Ανάλογη κολυμβήθρα εντοπίσαμε σε χρήση στο καθολικό της Μονής Βλατάδων, στην δυτική πλευρά της βόρειας στοάς που αποτελεί συνέχεια της Λητής. Η διακόσμησή της είναι απλή και συνίσταται σε τέσσερις λατινικούς σταυρούς με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών. Είναι διάτρυτη, όπως και αυτή του Πλαταμώνα έτσι ώστε επιτρέπει την παραχέτευση των νερών της κολυμβήθρας. Σήμερα, τοποθετείται χάλκινη κολυμβήθρα στο εσωτερικό της και μετά την τέλεση του μυστηρίου, χύνεται σ' αυτήν το νερό της βαπτίσεως.

67. Με το θέμα της βυζαντινής κολυμβήθρας και των άλλων λειτουργικών σκευών θα ασχοληθώ σύντομα εκτενέστερα.



19. Κολυμβήθρα στο καθολικό της Μονής Βλαττάδων

νότητες μάλιστα κάποια από αυτά να ανήκουν στην παλαιότερη φάση του ναού που ανασκάψαμε είναι πολλές.

Το Κάστρο λοιπόν του Πλαταμώνα είχε το 10ο και 11ο αι. ένα ή περισσότερους ναούς των οποίων ο γλυπτός διάκοσμος συνδέεται ποιοτικά με έργα μεγάλων αστικών ή μοναστικών κέντρων, κυρίως της Μακεδονίας, σύμφωνα με το συγκριτικό υλικό που χρησιμοποιήσαμε, όπως η Θεσσαλονίκη, οι Σέρρες, η Καστοριά, η Μεγίστη Λαύρα του Αγ. Όρους αλλά και η Κωνσταντινούπολη και ο χώρος επίδρασής της στην βυζαντινή Ιταλία (Ραβέννα, Βενετία, Sorrento). Παράλληλα η κολυμβήθρα και η ενδιαφέρουσα διακόσμησή της, με βάση πάντα το υπάρχον συγκριτικό υλικό, φανερώνει υψηλή ποιότητα που μπορεί να συνδεθεί μόνο με σημαντικά μνημεία ή με εξέχοντες κτήτορες. Πότε ακριβώς ιδρύθηκαν τα μνημεία ή το μνημείο αυτό δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με τα μέχρι σήμερα στοιχεία. Υποθέτουμε όμως πως η ιδιαίτερα ταραγμένη περίοδος της δεκαετίας, από το 980 ως το 990, περίοδος επιθετικών επιχειρήσεων του Τσάρου των Βουλγάρων Σαμουήλ στο χώρο της Μακεδονίας δεν ήταν κατάλληλη για ιδρύσεις και διακοσμήσεις ναών σε ένα Κάστρο. Στην περίοδο μετά το 990 ο Βασίλειος ο Β΄ ο Βουλγαροκτόνος απαλλαγμένος από τις εσωτερικές επαναστάσεις, έρχεται στη Θεσσαλονίκη «ἀποδώσων τὰ εὐχαριστήρια τῷ μεγαλομάρτυρι Δημητρίῳ» κατά τον Κεδρηνό, αλλά και για να καταστήσει την πόλη βάση για τις επιχειρήσεις κατά των Βουλγάρων. Η εποχή αυτή, που θεωρείται ως εποχή ανακτίσεως των χαμένων εδαφών, αλλά και επισκευών των οχυρώσεων των πόλεων και των κάστρων που ανακτώνται, είναι δυνατό να συνδεθεί με την ίδρυση ή και επισκευή των ναών του Κάστρου του Πλαταμώνα.